

II. József 1783-ban kiadta a zsidók helyzetét szabályozó rendeletét (*Systematica Gentis Judaicae Regulatio*), amely megnyitotta előttük a szabad királyi városokat, megengedte, hogy földet béreljenek, ipart űzzenek és kereskedjenek. Előírta, hogy nem vallási ügyekben a német, latin vagy magyar nyelvet használják, s minden zsidó vegyen fel vezetéknevet. Elrendelte zsidó nemzeti iskolák felállítását, megnyitotta a zsidó ifjak előtt a keresztény iskolákat, sőt az egyetemet is. Az 1790–1791-es országgyűlés hajlandónak mutatkozott a József által engedélyezett jogok törvénybe iktatására, de a szabad királyi városok tiltakozásának hatására olyan felemás rendelkezést hozott, hogy azok a zsidók, akik 1790. január 1. előtt beköltöztek valamely városba, ott maradhattak, de újabb beköltözésről nem lehetett szó. Az 1839–1840. évi országgyűlés engedélyezte, hogy a zsidók – a bányavárosok kivételével – bárhol letelepülhessenek, szabadon kereskedhessenek, bármilyen ipart űzhessenek és gyárakat alapíthassanak.

Miközben az országgyűléseken folyt a küzdelem a zsidóság polgári és politikai emancipációjáért, magán a zsidó közösségen belül egyre elkeseredettebb harc dúlt az eredeti vallási előírásokhoz és hagyományokhoz mereven ragaszkodó ortodox irányzat és az emancipáció érdekében asszimilációra hajlandó, a zsidó vallási törvényeket módosítani kívánó neológ tábor között. A vallásreform hívei az élet valamennyi mozzanatát szabályozó vallási törvények lazításával, a vallás külsőségeinek átalakításával akarták megkönnyíteni a zsidó közösségen kívüli környezettel való érintkezést, s bekapcsolni a zsidóságot a modern Európa társadalmi és szellemi életébe. Az ortodox–neológ ellentét több volt, mint pusztán vallási konfliktus. Mivel a magyar politikai elit az emancipációt a nyelvi és kulturális asszimiláció, a magyarosodás feltételével kötötte össze, az ortodoxia nem csupán a vallási törvények és rítusok változatlan fenntartásához ragaszkodott, hanem az asszimilációt is elutasította, sőt ezen az áron az emancipációból sem kért, s elzárkózott a környező társadalomtól. A neológok viszont vallásreformmal elsősorban az asszimilációt, a magyar társadalomba való beilleszkedést akarták lehetővé tenni. A neológ mozgalom élén a reformkorban a pesti hitközség haladt.

5.1.4. A felvilágosult abszolútizmus kezdetei: Mária Terézia reformjai

A „felvilágosult abszolútizmust” Kosáry Domokos nyomán úgy határozhatjuk meg, hogy ez az európai perifériák elmaradottabb államainak volt sajátos kísérlete arra, hogy erőiket összpontosítva, korszerűbbé, hatékonyabbá váljanak és az adott rendszeren belül felzárkózzanak arra a szintre, amelyet a fejlettebb zóna, elsősorban Franciaország képviselt. „E kísérlet során pótolniuk kellett sok olyasmis, amit a fejlettebb nyugat-európai államokban a »klasszikus« abszolútizmus már korábban, a 17. században megteremtett a politikai egységesítés, a központosítás,

a népesítés, a gazdaságpolitika, az iparpártolás, a műszaki szervezet, az iskolázás, közegészségügy terén.”* Ezeket a célkitűzéseket hatékonyan csak egy erős központi hatalom valósíthatta meg az abszolút uralkodó vezetésével és a rendi intézmények mellőzésével.

Felvilágosult abszolútizmusról beszélhetünk a 18. század második felében Európa peremterületein, Portugáliától, Spanyolországtól kezdve Itálián, Közép- és Kelet-Európa országain át a Skandináv-félszigetig. Legjelentősebb sikereit ez a kormányzati szisztéma II. Frigyes Poroszországában és a Habsburgok országában érte el (Toscana Lotaringiai Ferenc és fia, Lipót uralma alatt egyenesen a felvilágosult abszolútizmus „mintaállamává” vált).

Elvi alapját a német természetjogi iskola – Samuel Pufendorf, Christian Thomasius és Christian Wolff – államelmélete képezte, amelyet Bécsben Karl Anton Martini és Joseph Sonnenfels professzorok adaptáltak a Habsburg Birodalom viszonyaira. E változat szerint az uralkodói hatalom eredete a társadalmi szerződés, e szerződésben azonban a társadalom végérvényesen átruházta a hatalmat az uralkodóra, azt már vissza nem veheti, sőt nem is ellenőrizheti. Az egész rendszer központjában a közjó (*bonum commune, bonum publicum*), a közboldogság fogalma állt, az államnak, összes tisztviselőinek, valamint a csak Istennek és saját lelkiismeretének felelős uralkodónak ezt, minden állampolgár javát és boldogságát kell szolgálnia. Ennek megfelelően a felvilágosult abszolútizmus politikájának legjellemzőbb vonása az „etatizmus”, ami annyit jelent, hogy az állam közvetlenül beavatkozik a társadalomnak addig az államtól független szféráiba, ellenőrzése alá vonja a társadalmi élet egész területét.

Mária Teréziától távol állt a felvilágosodás – különösen annak francia változata –, nem annak nevében akarta boldogítani alattvalóit. Vallásosságából fakadó meggyőződése volt, hogy alattvalóinak testi és lelki javáért, földi és túlvilági boldogulásáért ő a felelős Isten előtt, aki reá bízta a hatalmat. Emlékirataiban országai „közös és első anyjának” nevezi magát. Uralkodói mentalitását jól jellemzik azok a sorok, melyeket az úrbéri rendelet kiadásakor írt Pálffy Miklós országbírónak:

Mária Terézia levele Pálffy Miklós országbíróhoz (1767)

Nem akarok a törvény ellen cselekedni, szeretem a nemzetet, hálás vagyok iránta, de ha király akarok maradni, kell, hogy ép úgy igazságot szolgáltatthassak a szegénynek, mint a gazdagnak. Lelkiismeretem szerint kell eljárnom, nem akarok elkárhozni egy pár magán és nemes miatt. Sok hónapon át iparkodtam, hogy ez elveket megegyeztessem az ország alapelveivel; rajta vesztettem és a paraszt fizeti az árát. Nem akarok mást, mint a közjót, melyet nem szabad, hogy magánérdek zavarjon.

Marczali Henrik: *Magyarország története a szatmári békétől a bécsi kongresszusig 1711–1815*. Bp. 1898, 300.

* Kosáry Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Bp. 1980, 274.

A sikertelen háborúk, amelyekben a Habsburg Birodalom nem bírt a nálánál sokkal kisebb Poroszországgal, ráirányították a figyelmet a birodalom belső gyengeségére, gazdaságának, társadalmi-politikai szervezetének és katonai erejének viszonylagos elmaradottságára. Mária Terézia úgy látta, hogy a birodalom gyengeségének egyik legfőbb oka a rendi széttagoltság, az egység és a centralizáció hiánya. Legsürgősebb a pénzügyek és az adórendszer, valamint a hadsereg reformja volt. Az örökös tartományokban a belső kormányzat és az adórendszer reformjára Friedrich Wilhelm Haugwitz dolgozott ki tervet, amelyet Mária Terézia – a koronatanács többségének véleménye ellenére – elfogadott. A nemesség és az egyház is részt vállalt az adóból, földbirtokának nagysága arányában (azonos területű föld után azonban ők lényegesen kevesebbet fizettek, mint a jobbágyok). A reform és a háború befejezése után kibontakozó gazdasági fellendülés eredményeképpen az állami bevételek néhány év alatt megduplázódtak. A cseh és osztrák kancelláriát megszüntették, s az örökös tartományok közigazgatását és a pénzügyi-gazdasági irányítást egyetlen központi kormány szerv kezében összpontosították. Később a gazdasági ügyeket visszautalták az Udvari Kamara hatáskörébe, a közigazgatást pedig az egyesített *Osztrák-cseh Kancellária*ra bízta. A középfokú igazgatást is kivették a rendek kezéből, s olyan tartományi hivatalokra bízta, amelyekben az uralkodó által kinevezett tisztviselők intézték az ügyeket. Az említett új kormány-szervek hatásköre csupán az örökös tartományokra korlátozódott.

Az újonnan felállott kormány-szervek között voltak birodalmi szintűek, amelyek tevékenysége a Magyar Korona országait is érintette. Ilyen volt mindenekelőtt az 1742-ben megszervezett, illetve valójában az Osztrák Kancelláriából kivált és önállósult *Udvari és Állami Kancellária*, későbbi nevén *Házi, Udvari és Állami Kancellária*, amely az uralkodó család ügyeivel és a külügyekkel foglalkozott. Ez volt a legmagasabb rangú központi hatóság, vezetői, az államkancellárok a birodalom legelső tisztviselői voltak. 1753-tól Wenzel Anton Kaunitz-Rietberg viselte ezt a tisztelet csaknem négy évtizeden át. A régebben fennálló kormány-szervek közül az egész birodalomra kiterjedt az *Udvari Haditanács* hatásköre is, amelynek működésére a magyar rendek semmi befolyást nem gyakoroltak (bár volt magyar elnöke is, mint 1774 és 1790 között Hadik András tábornagy). A birodalom gazdaságának legfőbb irányító szerve az 1746-ban felállított *Általános Kereskedelmi Igazgatóság* volt, amelyet 1762-ben *Kereskedelemügyi Tanács*szá szerveztek át. 1742-ben jött létre a *Pénzverési és Bányagazgatóság*, amely a magyar kincstári bányákat is kezelte. Az 1753-ban létrehozott *Udvari Egészségügyi Bizottság* közvetlenül a királynőnek volt alárendelve és rendelkezési joga a monarchia valamennyi országra kiterjedt.

Végül voltak olyan központi szervek, amelyek hatásköre hivatalosan a Magyar Korona országaira nem terjedt ki, ennek ellenére azonban rendszeresen foglalkoztak magyar ügyekkel is. Ilyenek voltak a század első felében az uralkodó közvetlen

tanácsadó szervei, a különböző bizottságok és konferenciák. 1761-ben Mária Terézia Kaunitz kancellár javaslatára, francia mintára megszervezte az *Államtanácsot* (*Staatsrat*), amely 3 államminiszterből és 3 államtanácsosból állt. Ennek is Kaunitz lett az elnöke. Ember Győző szerint, aki az Államtanács azóta megsemmisült iratait átnézte, „mindazoknak a reformoknak, amelyek Mária Terézia uralkodásának második, felvilágosult felében születtek, az Államtanács volt a szülőhelye. Az Államtanács volt a politikai iskolája II. Józsefnek, aki kezdettől fogva részt vett a tanács munkájában. Reformjai [...] csírájukban szinte mind kimutathatók Kaunitz Vencel államminiszter és Borié Egyed államtanácsos vótumaiban, akik államférfiúi tehetségben és aktivitásban messze kimagaslottak az Államtanács első hat tagja, de talán még az utánuk következők közül is.” Általában Borié államtanácsos referálta a magyar ügyeket. Javaslatában, „bár mindig az egész birodalom érdekét tartotta szem előtt, s Magyarországot a birodalom részének tekintette, nem különböztette meg hátrányosan a többi résztől.”*

Adam Wandruszka, a jelenkor egyik kiváló osztrák történésze a királynő rendeleteinek hatékonyságát vizsgálva arra a megállapításra jutott, hogy „akármely területével foglalkozunk Ausztria újabb kori történetének: a közigazgatás, a pénzügyi vagy gazdaságpolitika, az iskolaügy, a hadsereg, az igazságszolgáltatás vagy egészségügy történetével, mindig arra az eredményre kell jutnunk, hogy a döntő reformok s a legsikeresebb intézmények e nagy uralkodónő kormányzásának idejére vezethetők vissza.”**

Mária Terézia 1750-es években írt emlékirataiban azt írja: „Egyedül Magyarországon nem tartottam célszerűnek bármilyen változtatás bevezetését, mert ott az országgyűlésen kívül valamit megkísérelni a törvények szerint nem tanácsos.”*** Ezért a magyar országgyűléseken egyelőre csak az adó emelését igyekezett elérni, mivel az államadósság az 1760-as években már megközelítette a 300 millió forintot. Komolyabb reformok megvalósításával először 1764-ben próbálkozott, ekkor is a rendek közreműködésével, de tervei az országgyűlésen heves ellenállásba és elutasításba ütköztek. Ekkor határozta el, hogy a szükségesnek tartott reformokat Magyarországon is végrehajtja, de a rendek megkérdése nélkül. Magyarországon ekkor vette kezdetét a „felvilágosult abszolútizmus” időszaka, amely az örökös tartományokban már az 1740-es években kibontakozott. Míg az 1740-es és 1750-es években a birodalom hatalmi pozícióját erősíteni hivatott gazdasági és katonai intézkedéseken volt a súlypont, addig az 1760-as években a társadalom életminőségét és kultúráját emelni igyekvő, a szociális problémákat érintő reformok kerültek előtérbe.

* Ember Győző–Heckenast Gusztáv (főszerk.) *Magyarország története 1686–1790*. Bp. 1989, 443.

** Idézi Barta János: *Mária Terézia*. Bp. 1988, 225.

*** Marczali Henrik: *Mária Terézia 1717–1780*. Bp. 1891, 151.

1765 egyébként is jelentős fordulat volt Mária Terézia életében: meghalt férje, Lotaringiai Ferenc. Helyébe társuralkodóként maga mellé vette elsőszülött fiát, Józsefet, aki ekkor 24 éves volt. Józsefet még ugyanebben az évben német-római császárrá is megválasztották.

A felvilágosult abszolutizmus magyarországi reformpolitikájának alapelveit az Államtanács és Kaunitz kancellár dolgozta ki. Kaunitz 1761-ben 12 pontban vázolta fel a tennivalókat.

Kaunitz kancellár javaslata a Magyarországon követendő politikáról (1761)

Magyarország tehát igen nagy figyelmet érdemel, és ugyanolyan anyai gondoskodást, mint a többi örökös tartomány. Csakhogy alkotmánya sajnálatos módon még olyan, hogy a király és az ország jóléte egymást kizárják. Ugyanis, ami az ország terményeinek értékesítése, gyárak létesítése, a gazdasági élet fellendítése érdekében történne, az nem az adófizető jobbágnak, hanem annak a nemességnek hozna hasznot, amely az állam terheitől teljesen mentesített. Ebből csak visszaélések származnának, és egy tervezett, jobb berendezkedést még nehezebben lehetne megvalósítani...

4. Mellőzni kell a magyar országgyűlés összehívását, abból csak baj származik, mint ezt a tapasztalat bizonyítja...
6. Az országgyűlési határozatokat, az alaptörvényeket egyenesen megtámadni nem szabad, ellenük intézkedni nem ajánlatos. De főként nem szabad kiderülnie annak, hogy a kormányzat a nemesi privilégiumokat korlátozni kívánja. Nagy lenne a felzúdulás, és minden jónak elejét vennék...
10. Mindenekelőtt arról kell gondoskodni, hogy a paraszt Magyarországon jobb helyzetbe kerüljön, s elbírja az adóterheket. Amennyire lehetséges, akadályozni vagy korlátozni kell a nemesség visszaéléseit a jobbágyok elnyomásában, s idővel a népet az udvar számára megnyerni.
11. A kamarai birtokoknál kell kezdeni: ott vezessék be mindazt, ami az udvar elveiből következik. Az adózó méltányos, elviselhető terhek mellett biztosított helyzetben legyen...

H. Balázs Éva: Felvilágosult abszolutizmus (1765–1790). In: *Magyarország története 1686–1790.* (Főszerk. Ember Győző, Heckenast Gusztáv) Bp. 1989, 868–870.

A reformok valóban a társadalom minden rétegére, az élet minden területére kiterjedtek. Mivel e reformokat az örökös tartományokban már évekkel korábban bevezették, a magyarországi reformintézkedések jó része ezeknek az átültetésére volt. A reformokról intézkedő helytartótanácsi rendeletek zöme a hasonló tárgyú ausztriai rendelet nyomán készült, gyakran annak szó szerinti fordítása volt (németről latinra).

A társadalmat érintő reformok közül kétségtelenül legnagyobb horderejű az *úrbéri rendelet* volt. A központi kormányzerveknek, így a Helytartótanácsnak is, már a század első felében feladatai közé tartozott az adózó nép érdekeinek védelme. Az eseti jobbágypanaszok elintézése azonban nem bizonyult elégségesnek. A kérdés egyre inkább országos szintű rendezést igényelt, mert a földesúri kizsákmányolás a

század folyamán fokozódott, különösen azokon a vidékeken, ahol a földesúri major-ságoknak módjukban állt bekapcsolódni az árutermelésbe. 1764–1765-ben a dunántúli megyékben parasztmegmozdulásokra került sor, s egyre-másra érkeztek Bécsbe a jobbágyok kérvényei, amelyekben a földesúri terhek növekedéséről panaszkodtak. A parasztmozgalmak által érintett dunántúli megyékben 1766 folyamán felmérték a jobbágyok helyzetét és szolgáltatásait, majd 1767 januárjában megjelent az úrbéri viszonyokat országos érvénnyel szabályozó királyi rendelet. Ennek alapján 1767 és 1774 között az egész ország területén végbement az *úrbérrendezés*. A rendezés célja az volt, hogy egyfelől a rendkívül tarka és változatos úrbéri viszonyokat egységesítse, másfelől pedig megakadályozza, hogy a földesurak a rendeletben előírt szolgáltatásokon felül terheljék jobbágyaikat.

Az úrbérrendezéssel szemben mind a megyék, mind az egyes földbirtokosok ellenállást tanúsítottak, ezért a királynő királyi biztosokat küldött ki a végrehajtás irányítására és ellenőrzésére. Minden jobbágyfalu előjáróinak választ kellett adni 9 kérdőpontra, amelyek segítségével helyzetüket és szolgáltatásaikat kívánták felmérni. Ezután az egyes falvak jobbágytelkeit 3 vagy 4 minőségi osztályba sorolták, majd a megyegyűlés megállapította, hogy az egyes minőségi osztályokhoz milyen nagyságú egész jobbágytelek tartozik. A megyék határozata a Helytartótanács, majd a királynő elé került, aki meghozta a végleges döntést, számos esetben felülbírálvá a megyei javaslatot. Az uralkodói döntés visszakerült a megyékhez, ahol ennek alapján minden községben végrehajtották a rendezést. Ennek eredményéről minden község a maga nyelvén megkapta urbáriumát és az úrbéri tabellát, amely családokra lebontva tartalmazta a telkek és a földesúri szolgáltatások nagyságát.

Az urbárium szerint egy jobbágytelek három részből áll: belső telekből (ház-hely, udvar és kert), szántóból és rétből. A szántó és a rét nagysága minőségi osztályonként eltérő volt. Hogy egy minőségi osztályhoz mekkora egész telek tartozott, az a megyék mezőgazdasági népsűrűségétől függött. Az I. osztályban 16 és 36 hold* között szóródott a szántó, 6 és 22 „kaszás”** között a rét nagysága. Az egész telek nagysága a minőségi osztálytól és a népsűrűségtől függően megyénként 22 és 60 hold közötti értékeket vett fel. A legsűrűbben lakott északnyugati megyékben az egész telek 22–30 holdat tett ki, a ritkán lakott, újratelepített dél-alföldi megyékben viszont 56–60 holdat, országos átlagban pedig 37 hold (28 katasztrális hold, 16 hektár) volt. A rendelet az úrbéres népséget három kategóriába sorolta: teljes jobbágyok, házas zsellérek és házatlan zsellérek. Aki 1/8 teleknél kevesebb földet birtokolt, az zsellérnek számított. A legelőket, erdőket, vizeket, nádasokat az úrbéresek a földesúrral közösen használták.

* A hold a rendelet szerint akkora terület, amelybe 2 pozsonyi mérő magot lehet vetni. Ez pedig megyénként változóan 1100, 1200 és 1300, országos átlagban 1200 négyzetögleget tett ki.

** A kaszás akkora terület, amelyet egy ember egy nap alatt le tud kaszálni. Az utasítás szerint 1 holddal veendő egyenlőnek.

A különböző földesúri szolgáltatások nagyságát a telekhányad szabta meg. Az urbárium szerint egy egész telek után a jobbágy a következő szolgáltatásokkal tartozott: heti egy nap ígás vagy 2 nap kézi robot (a házas zsellérek évente 18, a házatlanok 12 napot robotoltak); 4 egész telkenként egy hosszúfuvar (legfeljebb 2 napig); kilenced a föld minden terméséből, továbbá méhből, bárányból, gidából; ajándékként 2 csirke, 2 kappan, 12 tojás, 1 icce vaj és 30 egész telek után egy borjú. Ezenfelül minden jobbágy évente 1 forint cenzust tartozott fizetni. Fenntartotta az urbárium a különféle földesúri monopóliumokat is (vadászat, halászat, madarászat, pálinka- és sörfőzés, kocsmá-, mézárszék- és vásártartás). A jobbágyok saját borukat Szent Mihály napjától (szeptember 29.) Szent György napjáig (április 24.) árulhatták. Az utód nélkül elhalt vagy elszökött jobbágy telke és javai a földesurat illették, de a pusztán maradt telket ki kellett adnia egy új jobbágnak, vagy felosztani a falu úrbéresei között. Az irtásföldet a földesúr nem vehette el a jobbágytól és nem számíthatta be a jobbágytelekbe, csak ha a becslés szerinti árat kifizette. Megtiltotta az urbárium a földesuraknak, hogy jogtalan illetekeket, vármokot szedjenek, nem kényszeríthették jobbágyaikat az uradalmi termékek megvásárlására és korlátozta a földesúr elővételi jogát a jobbágyok termékeire.

A nagyszabású munkát a szűkebb Magyarország 44 megyéjében mintegy 7600 községet és több mint félmillió úrbéres családot érintett. Az úrbérrendezés az ország nagyobb részén, főleg a dunántúli és a felvidéki megyékben könnyített a jobbágyok terhein, s gátat szabott a földesúri kizsákmányolás fokozásának. A rendezés nem a földek tényleges felmérésén, hanem a jobbágyok bemondásán alapult, s ők gyakran – többnyire a földesúr rábeszélésére – kisebb telekállományt mondtak be, hogy ezzel csökkentse az állami adót.

A 3 szlavón megyében 1755-ben parasztmozgalmak robbantak ki, ezért számukra a királynő már 1756-ban egységes urbáriumot adott ki, a horvát megyékben és a Temesi Bánságban azonban csak 1780-ban hajtották végre a rendezést. Erdélyben, ahol a jobbágytelek sokkal kisebb, a robotteher pedig súlyosabb volt a magyarországinál, a Gubernium 1769-ben a királynő rendeletére kidolgozott egy rendezési tervezetet (*Bizonyos Punctumok*), amely nem bizonyult végrehajthatónak. Ugyancsak nem valósult meg az 1791. évi országgyűlés által kiküldött bizottság rendezési javaslata sem. 1819–1820-ban újabb kísérlet történt: Cziráky Antal kamarai alelnök vezetésével részletesen összeírták az úrbéri viszonyokat, de az úrbérrendezés végrehajtása ezúttal is elmaradt, sejtetően a birtokos nemesség erőteljes ellenállása miatt. Az ismételt kudarcokban közrejátszottak a rendkívül bonyolult erdélyi birtokviszonyok, amelyek nehezé tették az egységes szabályozást.

A legfejlettebb, leginkább iparosodott tartomány, Szilézia elvesztése arra ösztönözte a központi kormányzateket, hogy az eddigi, az adó növelését célzó intézkedéseken túlmenően koncepciózusabb gazdaságpolitikát dolgozzanak ki, amely alkalmas a birodalom gazdaságának, legfőképpen iparának fejlődését előmozdí-

tani. Az adóbevételek növelését elsősorban a termelőerők fejlesztésével, az állampolgárok adózóképességének növelésével kívánták elérni. Ennek a merkantilista jellegű gazdaságpolitikának az volt a célja, hogy megteremtse a birodalom gazdasági egységét, és biztosítsa autarkiját. Ebbe a birodalmi egységbe Magyarországot is be akarták illeszteni.

A központi kormányzatek gazdaságpolitikájának a terméke volt a sokat vitatott 1754. évi vámrendelet. A magyar kormányzatek a tervezetet Magyarország szempontjából nem ítélték károsnak, csupán azt kívánták, hogy az egyházi és világi nemesség a saját szükségletére behozott és kivitt áruk után továbbra is vámmentességet élvezzen. Az új vámtarifa – a merkantilista elveknek megfelelően – azt kívánta elérni, hogy külföldről csak olyan áru jöjjön be, amelyben a birodalom hiányt szenved, külföldre pedig csak olyan áru menjen ki, amelyre a birodalomban nincs szükség. Ennek érdekében differenciált vámtételeket alkalmaztak és kettős vámvonalat állítottak fel: az egyiket a birodalom határán, a másikat Magyarország és az örökös tartományok között. A külső vámvonalon azoknak az iparcikkeknek a behozatalát, amelyeket a birodalomban is gyártottak, valamint a magyar mezőgazdasági és erdei termékek kivitelét magas vámokkal (20 százalék) korlátozták. A belső vámvonalon az osztrák iparcikk behozatalát Magyarországra, valamint a magyar agrártermékek kivitelét az örökös tartományokba alacsony vámok (5 százalék) könnyítették meg. Az új vámrendszer elsődleges célja tehát az volt, hogy az örökös tartományok iparát megvédjék a külföldi konkurenciától, s biztosítsák számára a magyar élelmiszerekkel és nyersanyagokkal való ellátást, valamint a magyarországi piacot. Ráadásul a magyarországi kereskedőket elzárta a külföldi piacoktól, és az osztrák piacra utalta, mert kisebb vámot kellett fizetni a külföldi áruért, ha nem közvetlenül külföldről szerezték be, hanem osztrák kereskedőktől.

A vámtarifa létrehozói sem tagadták, hogy ez a vámrendszer Magyarországra nézve hátrányos, de ezzel akarták ellensúlyozni azt, hogy Magyarország – a nemesi adómentességhez való ragaszkodás következtében – jóval kevesebb adót fizetett, mint az örökös tartományok. Az 1764. évi országgyűlés előtt az udvar kilátásba helyezte a vámrendszer módosítását, és olyan reformokat ígért, „melyek végrehajtásából Magyarországra nagy gazdasági előnyök származtak volna”,* ha a nemesség vállalja az adózást. Mivel nem vállalták, a királynő úgy döntött, hogy „a magyar terményeknek és áruknak semmiféle könnyítést sem szabad megadni”.** II. József is úgy nyilatkozott 1785-ben, hogy Magyarország, ha nemességre hajlandó adózni, egyenlő elbánásban részesülhet, de ha nem, akkor „úgy kell majd kezelni, mint egy kolóniát”.

* Eckhart Ferenc: *A bécsi udvar gazdaságpolitikája Magyarországon Mária Terézia korában*. Bp. 1922, 256.

** Uo. 258.

Mária Terézia intencióinak megfelelően a Helytartótanács főként a 1760-as évektől egyre nagyobb érdeklődést tanúsít a szegény néposztályok anyagi és szellemi bajai iránt, s különösen pártfogásába veszi a beteget, szegényeket, árvákat, mindenkit, aki keresetképtelen vagy valamilyen okból hátrányos helyzetű.

A felvilágosult abszolútizmus az állam felügyelete és irányítása alá vonta az oktatást is, amely addig teljes mértékben az egyházak feladatkörébe tartozott. „Az iskola politikum” – jelentette ki Mária Terézia –, amelynek célja hasznos állampolgárok nevelése. Ennek érdekében szükségesnek látta a tantervek, a tananyag és a tankönyvek egységesítését, új, az állami célkitűzéseknek megfelelő tantárgyakkal való kiegészítést. Az oktatási reformok az örökös tartományokban már az 1740-es évek végén megindultak. A Lajtán túli reformok szolgálták mintául a magyarországi oktatási intézkedésekhez. Mária Terézia 1765-ben létrehozta a *Helytartótanács Tanulmányi Bizottságát*, Pálffy Miklós elnökletével. Nálunk is először a nagyszombati egyetem átszervezését és állami felügyelet alá helyezését valósították meg (1769–1770). Miután a pápa 1773-ban feloszlatta a jezsuita rendet, annak vagyonából Mária Terézia két oktatási célú alapítványt létesített. Az egyik az *Egyetemi Alap* volt, amelynek vagyona 1,46 millió forintot tett ki, a másik a 3,69 milliós vagyonnal rendelkező *Tanulmányi Alap*. A két alap évi jövedelme 182 ezer forint volt, amelyet az állam teljes egészében az oktatásra, az egyetem, illetve a királyi katolikus gimnáziumok fenntartására fordíthatott. Mária Terézia 1775-ben Ürményi Józsefet, a kancellária tanácsosát megbízta azzal, hogy dolgozza ki a népiskolai és középiskolai oktatás reformját. 1777-ben került kiadásra az alsó- és középfokú oktatást átfogóan és egységesen szabályozó rendelet, a *Ratio Educationis* („A nevelésnek és az egész tanügynek rendje Magyarországon és kapcsolt tartományaiban”).

A felvilágosult abszolútizmus rendszere mindenütt az állam felügyelete és irányítása alá vonta a *katolikus egyházat*. A 18. század második felében a Habsburg Birodalomban is egyre erősödtek az egyébként a korabeli Európa valamennyi országára jellemző *államegyházi törekvések*, amelyek II. József uralkodása alatt érték el tetőpontjukat, ezért ezt az egyházpolitikai rendszert *jozefinizmusnak* nevezzük. Az államegyházi rendszerre való áttérés azonban már korábban, Mária Terézia uralkodása alatt kezdetét vette. Az új egyházpolitikai irányvonal kezdetben elsősorban Lombardiában és az osztrák–cseh örökös tartományokban érvényesült. Magyarországon csak fokozatosan és óvatosan alkalmazták az új egyházpolitikai elveket, mert itt a központi kormány kezét megkötötte a rendi alkotmány. Mária Terézia tehát először a magyar alkotmányjogi felfogás által nyújtott lehetőségeket igyekezett kihasználni, ezért 1758-ban – a pápa engedélyével – felvette az „apostoli király” címet. Hogy ez milyen jogokkal jár, azt Kollár Ádám udvari könyvtáros fejtette ki részletesen 1762-ben kiadott „Magyarország apostoli királyai főkegyúri jogának története” című könyvében. Ebben a jeles jogtörténész oklevelekkel dokumentálta, hogy a magyar királyok jogköréhez kezdettől fogva hozzátartozott a

püspökök kinevezése és áthelyezése, egyházmegyék alapítása, valamint az egyháznak adományozott birtokok feletti rendelkezés. Kollár két év múlva, a királynő megbízásából írt újabb könyvében kimutatta, hogy királyaink a főkegyúri jogot nem a pápa adományából és megbízásából gyakorolták, hanem ez „királyi jogon” illette meg őket.

Magyarországon az érsekek és püspökök kiválasztásának és kinevezésének jogát az uralkodó gyakorolta. A király felhívására rendszerint a Helytartótanács egyházi bizottsága javasolt három jelöltet. Az udvari kancellária megkérdezte a prímás véleményét is. A kinevezett püspököt azután felterjesztették Rómába pápai megerősítésre. Az 1770-es években került sor öt új latin szertartású és három görög katolikus püspökség szervezésére. E fontos egyházkormányzati változásokhoz a királynő csak utólag kérte a Szentszék hozzájárulását.

A protestánsokkal kapcsolatban az volt a királynő álláspontja, hogy „nem kívánjuk az üldözést, de a türelmet sem”. Ennek megfelelően uralkodása alatt, bár enyhébb formában, tovább folyt a „csendes ellenreformáció”. De a protestánsokkal szemben erőszakos módszereket alkalmazó katolikus püspökökkel szemben is fellépett.

5.1.5. A felvilágosult abszolútizmus kiteljesedése: II. József reformjai

1780. november 29-én, 63 éves korában meghalt Mária Terézia. Bessenyei György évtizedek múlva így emlékezik vissza uralkodására:

Bessenyei György Mária Teréziáról

Mária Terézia elfelejthetetlen részünkről, hogy mióta a magyar nemzet a világnak ezen részét megülte, nagyobb nyugalomban, mint alatta, nem volt. A nemesi kar negyven esztendeig élt egy pihenőbe szerencséjével. Uralkodása alatt csendesség, bőség volt egész Magyarországon.

Bessenyei György: *Tariménes utazása*. Bp. 1930, 23.

Hasonló a 20. század kiváló történetírójának, Szekfű Gyulának a véleménye is: „Magyarország e valóban nagy uralkodó alatt az erőgyűjtés, boldog növekvés éveit élte át és kétszáz év után újból bekapcsolódott önálló egyéniségként a keresztény Európának gyors léptekkel haladó közösségébe.”*

Mária Teréziát fia, az 1765 óta társuralkodó és német-római császár, II. József (1780–1790) követte az uralkodásban. Vele kezdődően egészen 1918-ig a *Habsburg-Lotaringiai ház* tagjai ültek Magyarországon trónján. József ekkor 39 éves volt, s már türelmetlenül várta a pillanatot, amikor végre megvalósíthatja elképzeléseit, mert anyjától eltérően őt gyermekkorától uralkodásra nevelték, s ifjúkorában

* Szekfű Gyula: *Magyar történet*. IV. 7. kiad. Bp. 1943, 575.

tudatosan készült is erre. Országait jól ismerte, mert trónörökös korában többször bejárta őket, s nemcsak arisztokratákkal találkozott – mint édesanyja –, hanem minden rendű állampolgárral szóba állt.

„A herceg önfejű és makacs” – írta róla gyermekkorában a porosz követ. Legrosszabb véleménnyel öccse, Lipót volt róla: „Nem tűri az ellentmondást, erőszakkal elvei vannak, teljesen önkényes, kemény despota.”* Közeli munkatársa, Karl Zinzendorf szerint József császár, „a gyors, az izgatott, a mindig siető [...] mindig feszült volt, mindent maga akart intézni”.** Családja már nem volt: két felesége és két gyermeke korán meghaltak, így minden idejét uralkodói kötelességeinek szentelhette. Munkabírása édesanyjánál is túltett, Szekfü Gyula méltán nevezi őt „a kötelesség fanatikusanak”.

Részlet József trónörökös 1763-ban készült feljegyzéseiből (Álmodozások)

Megalázni és elszegényíteni a nagyokat, ez a tervem, mert nem hasznos, hogy kis királyok – nagy alattvalók passzióik szerint élhessenek, nem törődve azzal, hogy mi lesz az állammal. Elvem az, hogy mindenki az államot tartozik szolgáltni, amely őt védelmezi, és számára igazságot is szolgáltat, az államnak, amelynek megszemélyesítője az uralkodó... Ennek despotizmus szaga van, de abszolút hatalom nélkül, a szabályok, a törvények és az eszközök megakadályozzák az uralkodót, hogy minden jót megteheszen.”

H. Balázs Éva: Felvilágosult abszolutizmus (1765–1790). In: *Magyarország története 1686–1790.* (Főszerk. Ember Győző, Heckenast Gusztáv) Budapest 1989, 891–892.

Részlet II. József „pásztorleveléből” az állami hivatalnokokhoz (1784)

„Immár három esztendő telt el azóta, hogy át kellett vennem az állam vezetését.... Arra törekedtem, hogy az állam minden hivatalnokába beleoltsam azt a szeretetet, amelyet magam érzek a közjő iránt... Sok uralkodó az állam vagyonát és alattvalóit is úgy tekinti, mint szoros értelemben vett magántulajdonát, s azt is hiszi, hogy a Gondviselés az embermilliókat neki teremtette, s még csak álmában sem gondol arra, hogy a Gondviselés azért állította őt e helyre, hogy ő szolgálja a milliókat... Az, akinek figyelmét a szolgálatához tapadó haszon vagy megtiszteltetés köti le, s az állam szolgálatát csak mellékes ügynek tekinti, mondja ezt meg inkább már jó előre, s hagyja el még jókor hivatalát, melynek betöltésére nem méltó, de nem is alkalmas, s melynek ellátása az állam java iránt forrón érző lelkiület, az önérdékekről és a kényelemről való tökéletes lemondást követeli meg.

Bürokrácia és közigazgatási reformok Magyarhonban. (Közread. Csizmadia Andor) Bp. 1979, 114–125.

Uralkodása első napjaiban szigorú takarékosági intézkedéseket vezetett be az udvarban, majd az államigazgatásban is. Saját életvitele egyszerű, szinte aszketikus volt. Ezt a csak kötelességeiket néző aszkézist kívánta meg az állam és a közjó

* H. Balázs Éva: Felvilágosult abszolutizmus (1765–1790). In: Ember Győző–Heckenast Gusztáv (főszerk.) *Magyarország története 1686–1790.* Bp. 1989, 897.

** Uo. 1115.

szolgáitól, a hivatalnokoktól is, akiket időnként körlevelekben – a híres „pásztorlevelekben” – oktatott ki nemcsak arra, hogyan kell az ügyeket intézni, hanem arra is, milyen lelkiülettel végezzék munkájukat.

Ő maga valóban ilyen – a maga korának uralkodói közt egyedülálló – lelkiülettel dolgozott, s egyre csalódottabban tapasztalta, hogy a hivatalnokok többsége nem követi példáját. 9 évi uralkodása alatt több mint 6000 rendeletet adott ki, ezek tekintélyes részét ő maga fogalmazta. Alattvalóinak mindennapjait részletesen szabályozta. Amikor egy francia könyvecskében azt olvasta, hogy a szoros fűző egészségtelen, lefordította az írást, s kiküldette az igazgatási szervekhez, hogy szoktassák le a nőket a fűző használatáról. Meghatározta, hogy különböző istentiszteletek alatt hány gyertya éghet az oltáron. Országos engedetlenségi mozgalmat váltott ki az a rendelete, amely takarékosági okokból megtiltotta, hogy a halottakat fakoporsóban temessék el.

Országait minél előbb egységes és modern állammá akarta kovácsolni. Az egységes birodalom megteremtése közben nem lehetett tekintettel sem a magyar rendi alkotmányra, sem a nemesség kiváltságaira. Nem koronáztatta meg magát, hogy a koronázási eskü és a hitlevél ne kösse meg a kezét. A Szent Koronát mint muzeális tárgyat Bécsbe vitette, s ezt tette a cseh koronával is. Az elavult rendi alkotmánnyal saját abszolút hatalmát állította szembe: „Nekem van fenntartva a törvények megváltoztatásának és újak hozatalának hatalma, ebben pedig az alapjaiban hamis Werbőczy-féle tételek sem gátolhatnak.”*

Uralkodásának első éveiben a *vallás- és egyházpolitika* állt előtérben. Végre megvalósíthatta kedvenc eszméjét, a vallási türelmet, amely miatt annyi konfliktusa volt édesanyjával. 1781. október 29-én látott napvilágot a *türelmi rendelet*, amely engedélyezte a protestánsok és ortodoxok szabad vallásgyakorlatát. Ez azért is fontos, mert lehetővé tette a protestánsok közéleti érvényesülését, állami hivatalvállalását.

Nem sokkal József trónra lépése után, 1781-ben jelent meg a *királyi tetszvény-jog (placetum regium)* alkalmazását elrendelő pátens, amely a Rómából érkező bullák és más rendeletek kihirdetését az uralkodó engedélyétől tette függővé. Megtiltotta, hogy a szerzetesrendek kapcsolatot tartsanak fenn római előljáróikkal. Megtiltotta azt is, hogy a püspökök Rómától kérjenek engedélyeket a különféle házassági akadályok alóli felmentésre, s arra kötelezte őket, hogy e felmentéseket saját hatáskörükben adják meg, minden anyagi ellenszolgáltatás nélkül. Ugyancsak tilos volt a püspököknek bármilyen címen pénzt küldeni Rómába.

1782 januárjában a császár feloszlatta a kamalduli, kapucinus, karmelita, karthauzi és klarissza rendeket, de hamarosan sorra kerültek a bencések, a ciszterciek, a ferencesek, a premontreiek, a pálosok és a domonkosok is. Összesen 134

* Barta János, ifj.: *A tizennyolcadik század története.* Bp. 2000, 149.

férfi- és 6 női kolostort szüntettek meg, s a feloszlások 1484 férfi és 190 női szerzetest érintettek. Azokat, akik szemlélődéssel, imádsággal foglalkoztak, azaz – a császár nézete szerint – nem végeztek embertársaik javára hasznos tevékenységet. Tovább működhettek az oktatással és betegápolással foglalkozó rendek (pl. a piaristák és a női rendek többsége). A feloszlott rendek vagyonából *Valálsalapot* létesítettek.

VI. Pius pápát mélyen elszomorították a Bécsből érkező hírek. Miután hasztalan tiltakozott József reformjai ellen, 1782 tavaszán személyesen látogatott el Bécsbe, de egy hónapos ott-tartózkodása alatt semmi lényeges engedményre nem sikerült rábírnia a császárt.

A pápa és a császár személyes találkozása nem eredményezett változást az utóbbi valláspolitikájában. 1782-ben felállította az *egyházi udvari bizottságot*, amelynek hatáskörébe tartozott „minden, ami az állam világi jólétére, jó rendjére és nyugalomra befolyással van, beleértve a külső istentiszteletet és a külső fegyelmet, egy szóval minden, ami nem a hit tanait, a szentségek kiszolgáltatását és a belső fegyelmet érinti”. * Kezeli az egyház vagyonát és alapjait, megállapítja a lelkészek és a misék számát, intézkedik az egyházi méltóságok betöltése felől.

1783–1784-ben került sor a papképzés gyökeres átszervezésére és állami ellenőrzés alá helyezésére. A püspöki szemináriumokat bezárták, s az összes papnövendéket három (Pozsony, Eger, Zágráb), majd két „generális” szemináriumban (Pest és Pozsony) összpontosították. A tanárokat az uralkodó nevezte ki, a tananyagot és a tankönyveket is ő írta elő. A lelkészeket állami hivatalnokoknak tekintette, akiknek a „tisza és ésszerű istentisztelet” mellett – amelynek külsőségeit a legapróbb részletekig ő maga szabályozta – az állami rendeletek kihirdetésével, gazdasági, egészségügyi és tudományos ismeretek és általában a „felvilágosodás” terjesztésével, a népoktatás fejlesztésével is kellett foglalkozniuk. Igaz, hogy megfelelő anyagi ellátásukról is gondoskodott. A lelképásztori igények gondos felmérése alapján több mint ezer új plébániát és kápláni állást létesített. Az „ésszerű” vallásosság jegyében megtiltotta a zarándoklatokat, a körmeneteket, feloszlatta a jámbor társulatokat.

Az „ésszerűség” szempontja vezette *közigazgatási reformjaiban* is. Az ügyintézés egyszerűsítése céljából összevonta a Helytartótanácsot és a Magyar Kamarát, s az intézményt Budára helyezte, majd a Magyar és az Erdélyi Kancelláriát is egyesítette. Ugyanebből a célból vezette be 1784-ben a közigazgatásban, valamint a közép- és felsőoktatásban a *német hivatalos nyelvet*. Ez a Magyar Korona országaiban általános tiltakozást váltott ki, jóllehet a császár kijelentette, hogy „fel sem merül, hogy emberek milliói megváltoztassák anyanyelvüket, és egy másikat beszéljenek”, csak arról van szó, hogy a hivatalokban és az iskolákban a latin helyett a né-

* Marczali Henrik: *Magyarország története II. József korában*. 2. jav. kiad. II. Bp. 1885, 138.

met nyelvet használják.* Ez az intézkedése jelentős mértékben kiszélesítette a néhány író és értelmiségi által kezdeményezett magyar nyelvi mozgalom társadalmi bázisát. Ugyanakkor arról is gondoskodott, hogy a nép anyanyelvén ismerhesse meg a jogszabályokat, ezért elrendelte azok magyarra fordítását, hiszen alsó szinten (községek, mezővárosok) anyanyelven folyt a közigazgatás és a bírászkodás. A német nyelvrendelet esetében a tiltakozásnál eredményesebb volt a passzív ellenállás: a bevezetésre szabott határidők újra és újra kitolódtak, de a megyei tisztviselők és a tanárok közül kevesen tudtak vagy akartak tudni németül (hasonlót látunk majd 70 év múlva, a Bach-korszakban is). Mikor az uralkodó két hónap múlva elrendelte a *népszámlálást*, amely a nemességre is kiterjedt, ráadásul a nemesi lakóházakat is meg kellett számolni, akkor még magasabbra csapott a tiltakozás hulláma. „A magyar urak sok bajt okoznak, pimasz és okatlan ellenállást tanúsítanak az összeírásnál” – írta József Lipótnak 1784 októberében.**

Erre a császár végképp elszánta magát a rendi önkormányzati szervek felszámolására. A közigazgatási rendszer gyökeres átalakítását az örökös tartományokban már végrehajtotta: hat kormányzóságra osztotta őket, ezeken belül működtek a kerületi hivatalok, a rendekkel szemben megnövelt hatáskörrel. A *közigazgatás „új rendjének”* bevezetése Erdélyben kezdődött 1784-ben, midőn a székely és szász székeket megszüntetve a nagyfejedelemségben 11 megyét alakított ki. A következő évben *Magyarországot 10, Erdélyt 3 adminisztratív kerületre* osztotta, s a kerületek élére királyi biztosokat állított. A megyék, szabad kerületek és a szabad királyi városok önkormányzatát felszámolták, vezetőiket az uralkodó nevezte ki és fizette. Megyei közgyűléseket nem lehetett tartani, mivel a megyéknek nem a felülről érkező rendeletek és utasítások megvitatása, hanem engedelmes végrehajtása a feladata. A kerületi főispánokat (akik között olyan nevekkel találkozunk, mint Széchényi Ferenc, Teleki Sámuel, Ürményi József, Szentiványi Ferenc) József részletes utasításokkal látta el, amelyekben felhívja a figyelmüket az egyes megyék és kerületek sajátos problémáira. Kijelöli a kiépítendő országos úthálózatot is, amely sugarasan Budáról és Pestről kiindulva tart a határok felé. Nemcsak a vezetők számára adott részletes utasításokat, hanem az egyes tisztviselőknek is. József szabályozta először pontosan a megyei orvosok, mérnökök, ügyészek feladatait, ezzel megalapozta a középszintű szakigazgatás kialakulását. Hogy a megyei tisztviselők tájékozottak legyenek az érvényben lévő rendeletek felől, összeállította a hatályos jogszabályok első gyűjteményét. A kerületi főispánoknak és a megyéknek rendszeres jelentésekben kellett beszámolniuk a hatóságuk alá tartozó terület állapotáról és problémáiról. Az 1780-as évek második felében egy megyé-

* H. Balázs Éva: *Felvilágosult abszolutizmus (1765–1790)*. In: Ember Győző–Heckenast Gusztáv (főszerk.) *Magyarország története 1686–1790*. Bp. 1989, 1065.

** Uo. 1068.

nek évente mintegy 250 – nagyrészt táblázatos – jelentést kellett felküldenie a Helytartótanácsához. Mert a *statisztika* fontos helyet foglalt el a felvilágosult abszolútizmus eszköztárában. (Mária Terézia 1755-ben kötelezővé tette a nagyszombati egyetemen a statisztika oktatását, majd két év múlva elrendelte önálló statisztikai tanszék felállítását.) Látható tehát, hogy a józsefi „új rend” (*Novus ordo*) a magyar közigazgatás történetének egyik legradikálisabb reformja volt.

A közigazgatási reformhoz szorosan kapcsolódott az *igazságszolgáltatás reformja*, amelynek végső célja az volt, hogy szétválassa a közigazgatást és a bíróságot, s felszámolja a törvény előtti egyenlőtlenséget. Több hagyományos bíróság megszüntetésével egyszerűbbé, áttekinthetőbbé és hatékonyabbá tette a törvénykezési szervezetet. A megyei törvényszékek egyformán foglalkoztak nemesek, polgárok és jobbágyok peres ügyeivel. Az 1786-os *polgári törvénykönyv*, túl a törvény előtti egyenlőség hangsúlyozásán, tartalmazza a polgári tulajdon teljes szabadságának elvét, beleértve a földtulajdonét is. Az 1787-ben kiadott *büntető törvénykönyvet* (*Sanctio Criminalis Josephina*, magyar kiadása: „Általános törvény a büntetésekről és azoknak büntetéseikről”), amely kimondta, hogy a nemesi származás nem mentesít a büntetéstől, a jogtörténészek így értékelik: „Ez az első modern értelemben vett büntető törvénykönyv, amely nemcsak az osztrák, hanem a közép-európai jogfejlődésnek is jelentős állomása; olyan kódex, amely a halálbüntetés eltörlésével, a büntett és az igazgatási vétség közötti határ megvonásával, az analógia tilalmával és számos egyéb diszpozíciójával méltán sorolható az egyetemes jogi kultúra kiemelkedő dokumentumai közé.”*

II. József már uralkodása kezdetén, 1781-ben kivette a *cenzúrát* az egyház kezéből, s Bécsben Könyvvizsgáló Bizottságot állított fel. Enyhítette a cenzúra szigorát is: még az uralkodót is lehetett bírálni, de az államot, az erkölcsöt és vallást sértő művek megjelenését nem engedélyezték.

A *jobbágyosság helyzetét* József először Csehországban, majd más örökös tartományokban rendezte. A Magyar Korona országaiban 1783-ban kezdett foglalkozni ezzel a kérdéssel, midőn rendeletben biztosította a jobbágyok számára az ingó javaikkal való szabad rendelkezést, valamint a házasságkötés és a mesterség tanulásának szabadságát.

1784 novemberében Erdélyben kitört a század legnagyobb arányú *parasztfelkelése*, amely 300–400 községre terjedt ki, s mintegy 20–30 ezer jobbágyot mozgató meg. Vezetői Vasile Horea, Ion Cloșca és Ion Crișan voltak. A felkelés az Erdélyi Érc-hegység kamarai uradalmaiból indult ki, s áttért a Maros-vidékre, Hunyad és Alsó-Fehér megyékre is. A felkelők felhívásukban azt követelték: „Hogy a nemesség többé ne légyen [...] Hogy a nemes földek a köznép között a következő császárnak parancsolata szerint fel oszttassanak. Hogy szintén olyan adót fizetők legyenek

* Hajdu Lajos: *A közbiztonság. A jozefinizmus igazgatási és jogi reformjairól*. Bp. 1983, 308.

mint az köz *contribuens nép*.”* A felkelést végül is a császár által kirendelt katonaság verte le. A három vezető életével fizetett, a többi felkelő halálát József börtönbüntetésre változtatta.

A felkelés után, 1785-ben kiadott pátens kimondta az örökös jobbágyosság megszüntetését, a szabad költözés jogát. Tilalmazta még a jobbágy név használatát is. A parasztek ezentúl a földesúr engedélye nélkül tanulhattak, bármely oktatási intézményt látogathattak. A továbbiakban sor került a földesúri előjogok korlátozására is: a jobbágy egész évben mérhette borát, saját termékeit szabadon vihette piacra. 1786-ban az uralkodó megtiltotta a botbüntetés alkalmazását. A túlnyomóan írástudatlan parasztek számára fontos újítás volt az ún. „paraszttügyvédek” alkalmazásának köteleessége, akik a különböző bíróságok előtt a jobbágyok érdekeit képviselték.

József császár 1777. évi franciaországi utazása során megismerkedett a közgazdasági elmélet akkor modern, új irányzatának, a *fiziokratáknak* az elveivel. Ők a merkantilizmussal szemben, amely a hangsúlyt a külkereskedelemre és az iparfejlesztésre helyezte, a földet tekintették a gazdaság alapjának. A császárnak, hatalomra kerülve, egyik legfőbb célja volt olyan adórendszer bevezetése, amelyben az adó alapja a földbirtok, s a nemesi és paraszti föld egyforma adóterhet visel. Az örökös tartományokban ugyan már az 1740-es évektől vállalt adót a nemesség is, de nem egyforma adóteher nehezedett a nemesi és a paraszti földekre. A fiziokrata *adóreform* kidolgozása 1783-ban vette kezdetét. Az uralkodó és az adóreformmal foglalkozó udvari bizottság vezetője, Karl Zinzendorf egymás után dolgozta ki a különböző tervezeteket. A császár először azt tervezte, hogy a tiszta jövedelem 40 százaléka lenne az adókulcs, a többin a földesúr és a parasztek osztozna 20–40 százalékos arányban. Végül Zinzendorf rábeszélésére belement az adókulcs csökkentésébe.

Az új adórendszer bevezetéséhez szükség volt a földek és az abból származó jövedelem pontos felmérésére. Az örökös tartományokban 1785-ben, Magyarországon 1786-ban vette kezdetét a *kataszteri felmérés*, amely nemcsak Magyarországon, hanem az örökös tartományokban is erőteljes ellenállást váltott ki. A császár azt is megígérte, hogy ha a magyar nemesség elvállalja az új adót, akkor megszünteti a Magyarországra hátrányos vámrendszert, azonban ezzel sem ért el eredményt. A kancellárok, az Államtanács tagjai, sőt maga Zinzendorf is hiába érvelt a császár által kidolgozott adórendszer ellen, József elrendelte, hogy a felmérést 1789-re be kell fejezni, s az adót kíméletlenül be kell hajtani. Azután ezt a határidőt egy évvel elhalasztotta. Ez viszont azt jelentette, hogy ez a korabeli Európában egyedülállóan modern, polgári jellegű adórendszer nem került megvalósításra. A kataszteri felvétel iratait a császár halálának hírére a megyékben elégették, s a házak számozását is megsemmisítették.

* H. Balázs Éva: *Felvilágosult abszolútizmus (1765–1790)*. In: Ember Győző–Heckenast Gusztáv (főszerk.) *Magyarország története 1686–1790*. Bp. 1989, 1073.

sainak s a fő kormányzéseknek a véleményét. Utasításokat, parancsokat adott nekik, s elvárta, hogy azokat ellenvetés nélkül teljesítsék. Magatartásával elidegenítette magától leglelkesebb híveit, munkatársait is. A reformjaiért lelkesedő, s azokat támogató felvilágosult, „josefinista” értelmiség egyre értetlenebb megdöbbenéssel vette tudomásul azokat a *módszereket*, amelyekkel a népei javát, boldogulását ószintén előmozdítani kívánó császár reformjait alattvalóira próbálta kényszeríteni.

5.1.6. Az ország újjáépítése: a táj és a településhálózat változásai

Az előző két évszázad szüntelen háborúi, az emberek, az anyagi és kulturális értékek mérhetetlen pusztulása után a Magyar Korona országaiban 1711-től beköszöntöttek a tartós belső béke, az újjáépítés évtizedei. A 18. század nagy részét a településhálózat, az anyagi infrastruktúra és az intézményrendszer újjáépítése, újjászervezése, az egykori török hódoltsági terület újranevesítése tölti ki. Az újjáépítés eredményeit a külföldi megfigyelők is észrevételezték. Paolo Renier velencei követ 1769-ben azt jelentette: „Hihetetlen, hogy ez az ország huszonöt év alatt mennyit fejlődött népesség és kultúra tekintetében.”*

Az újjáépítésre, szinte második honfoglalásra elsősorban a török járta vidéken volt szükség, amelyek a szűkebb Magyarország területének csaknem felét tették ki. Míg az egykori királyi Magyarország és Erdély területén a török korszak nem törte meg a fejlődés folytonosságát, s többé-kevésbé megmaradt a középkor századaiban felépült kultúrtáj, addig az Alföldön és a Dunántúl déli-keleti részein a fejlődés vonala megtört, s gyökeresen megváltozott a táj arculata, a településhálózat, valamint a népesség sűrűsége és elhelyezkedése. A béke beköszöntével ide települő emberek nem az ősi állapotba visszasüllyedt természetes tájjal, hanem – a jeles földrajztudós, Mendöl Tibor kifejezésével élve – annál szegényebb, „tönkretett, leromlott kultúrtájjal” találták magukat szemben. A Dunántúl török járta tájain előrenyomult az erdő és a bozót, az Alföldön viszont a hajdani erdők nagy része eltűnt, s területének közel felén a víz volt az úr. Az ármentes magasabb szinteket a füves puszták vagy a futóhomok vette birtokba.

A táj megváltozott arculata a gazdálkodás lehetőségeit is meghatározta. A Duna–Tisza közén és a Nyírségben megindult a két évszázados küzdelem a futóhomok megkötéséért. A füves puszták végtelen térségein ridegen tartott állatsordák legeltek. Földművelésre csak a magasabb térszint lösz borította tájain kínálkozott lehetőség. A mocsaras, az év egészében vagy nagy részében vízzel borított árterületeken újjáéledtek az „ősfoglalkozások”: gyűjtötték azokat a termékeket, amelye-

* *Die Relationen der Botschafter Venedigs über Österreich im achtzehnten Jahrhundert.* (Hrsg. Alfred von Arneth) Wien, 1863, 320.